

کودکان کار در ایران
(یک مطالعهٔ سندشناختی از دوره معاصر)

www.ketab.ir
زهرا حاتمی
عضو هیأت علمی دانشگاه تهران

- سرشناسه: ————— حامی، زهرا، ۱۳۶۳ -
عنوان و نام پدیدآور: ————— کودکان کار در ایران (یک مطالعهٔ سندشناختی از دوره معاصر) / زهرا حامی.
مشخصات نشر: ————— اصفهان: نشر خاموش، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری: ————— ۲۴۶ ص: نمونه: ۵/۲۱×۵/۱۴ س.م.
شابک: ————— 978-622-6942-67-6
- وضعیت فهرست نویسی: ————— فیبا
موضوع: ————— کودکان کار -- ایران -- تاریخ -- اسناد و مدارک
Child labor -- Iran -- History -- Sources موضوع:
موضوع: ————— کودکان کار -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۴ -- اسناد و مدارک
Child labor -- Iran -- History -- 20th century -- Sources موضوع:
موضوع: ————— کودکان کار
Child labor موضوع:
رده بندی کنگره: ————— HQ۷۹۲
رده بندی دیویی: ————— ۳۰۵/۲۳۰۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی: ————— ۷۶۷۱۰۵۸
اطلاعات رکورد کتابشناسی: ————— فیبا

نشر خاموش

نام کتاب:	کودکان کار در ایران
نویسنده:	(یک مطالعه سند شناختی از دوره معاصر) زهره حاتمی (عضو هیأت علمی دانشگاه تهران)
طرح جلد:	علی خفاجی
صفحه آرایشی:	محید شمس الدین
لیتوگرافی و چاپ:	غزال و آریایی
چاپ / شمارگان:	اول ۱۴۰۰ / ۲۰۰ نسخه
قیمت:	۷۸۰۰۰ تومان
شابک:	۹۷۸-۶۲۲-۶۹۴۲-۶۷-۶

تمامی حقوق این اثر برای نشر خاموش محفوظ است.

ارتباط با نشر خاموش: ۰۹۱۲۰۱۷۸۱۹۴ | ۰۹۱۳۱۷۸۱۹۲۰

www.khamooshpub.com | @khamooshbook

تهران، ولنجک، خیابان گلستان سوم، پلاک ۳، همکف

هرگونه کپی برداری، برداشت و اقتباس از تمام یا قسمتی از این اثر،
منوط به اجازه کپی ناشر و نویسنده است.

مرکز پخش: پخش ققنوس، میدان انقلاب، خیابان منیری جاوید (اردیبهشت)، بن بست مبین، شماره ۴
تلفن: ۶۶۴۶۰۰۹۹ / ۶۶۴۰۸۶۴۰

مرکز پخش: پخش چشمه، بلوار دماوند، بعد از سه راه تهران پارس بلوار اتحاد، اتحاد ۱۱، پلاک ۸
تلفن: ۷۷۱۴۴۸۲۱ / ۷۷۱۴۴۸۰۸ / ۷۷۷۸۸۵۰۲

مرکز پخش: پخش پیام امروز، خیابان لبافی نژاد، تقاطع خیابان فخر رازی، پلاک ۲۰۰، طبقه اول
۶۶۴۹۱۸۸۷ / ۶۶۴۸۶۵۳۵

فروشگاه: کتابفروشی توس، خیابان انقلاب، نبش خیابان دانشگاه، پلاک ۱۷۸

تلفن: ۶۶۴۶۱۰۰۷

فهرست

۱۱	پیشگفتار.....
۱۹	مقدمه.....
۲۲	ایران و جامعه ملل.....
۲۴	تأسیس سازمان بین المللی کار.....
۲۷	ایران و سازمان بین المللی کار.....
۳۵	کار کودکان در ایران دوره قاجاریه: از آغاز تا مشروطه.....
۴۱	کار کودکان در ایران دوره قاجاریه: از مشروطه تا انقراض قاجاریه.....
۵۰	کار کودکان در دوره رضاشاه: صنایع دستی.....
۵۶	کار کودکان در دوره رضاشاه: صنایع جدید.....
۶۵	نتیجه.....
۶۸	کتابنامه.....
۶۸	منابع.....
۶۹	مآخذ.....
۷۲	روزنامه.....
۷۲	مقاله.....
۷۳	متن اسناد.....
74	(۱) سند شماره SH1300-61-P5-53/54/55/56.....
80	(۲) سند شماره SH1303-K41-P4-14/15.....
82	(۳) سند شماره SH1300-61-P5-7.....
83	(۴) سند شماره SH1300-61-P5-9.....
84	(۵) سند شماره SH1300-61-P5-8.....

- 85.....SH1300-K61-P5-6 (۶) سند شماره
- 86.....SH1300-K61-P5-44 (۷) سند شماره
- 88.....SH1300-61-P5-31 (۸) سند شماره
- 89.....SH1300-61-P5-12 (۹) سند شماره
- 91.....SH1300-61-P5-5 (۱۰) سند شماره
- 92.....SH1300-61-P5-4 (۱۱) سند شماره
- 93.....SH1300-K61-P5-81 (۱۲) سند شماره
- 94.....SH1300-61-p5-1/2 (۱۳) سند شماره
- 95.....SH1300-61-P5-77 (۱۴) سند شماره
- 97.....SH1300-61-P5-94 (۱۵) سند شماره
- 99.....SH1300-K61-P5-22 (۱۶) سند شماره
- 101.....SH1300-61-P5-19 (۱۷) سند شماره
- 102.....SH1300-61-P5-27 (۱۸) سند شماره
- 103.....SH1300-61-P5-13 (۱۹) سند شماره
- 104.....SH1300-61-P5-26 (۲۰) سند شماره
- 105.....SH1300-61-P5-25 (۲۱) سند شماره
- 106.....SH1300-61-P5-89 (۲۲) سند شماره
- 107.....SH1300-61-P5-24 (۲۳) سند شماره
- 108.....SH1300-61-P5-80 (۲۴) سند شماره
- 109.....SH1300-61-P5-23 (۲۵) سند شماره
- 110.....SH1300-61-P5-96 (۲۶) سند شماره
- 111.....SH1300-61-P5-17 (۲۷) سند شماره
- 112.....SH1300-61-P5-20 (۲۸) سند شماره
- 113.....SH1300-61-P5-16 (۲۹) سند شماره
- 114.....SH1300-61-P5-90 (۳۰) سند شماره
- 115.....SH1300-61-P5-100 (۳۱) سند شماره
- 116.....SH1300-61-P5-97 (۳۲) سند شماره
- 117.....SH1301-K61-P14-8 (۳۳) سند شماره
- 120.....SH1301-K61-P14-1 (۳۵) سند شماره
- 121.....SH1301-K61-P14-12 (۳۶) سند شماره
- 122.....SH1301-K61-P14-13 (۳۷) سند شماره
- 123.....SH1303-K41-P4-5 (۳۸) سند شماره

124.....	SH1303-K41-P4-44/44.1	سند شماره (۳۹)
126.....	SH1303-K41-P4-46	سند شماره (۴۰)
128.....	SH1303-K41-P4-47	سند شماره (۴۱)
129.....	SH1303-K41-P4-38	سند شماره (۴۲)
132.....	SH1303-K41-P4-33	سند شماره (۴۴)
133.....	SH1303-K41-P4-32	سند شماره (۴۵)
135.....	SH1303-K41-P4-28	سند شماره (۴۶)
136.....	SH1303-K41-P4-27	سند شماره (۴۷)
137.....	SH1303-K41-P4-24	سند شماره (۴۸)
139.....	SH1303-K41-P4-11	سند شماره (۴۹)
140.....	SH1303-K41-P4-23	سند شماره (۵۰)
141.....	SH1303-K41-P4-19	سند شماره (۵۱)
142.....	SH1303-K41-P4-26	سند شماره (۵۲)
143.....	SH1303-K41-P4-25	سند شماره (۵۳)
144.....	SH1303-K41-P4-12	سند شماره (۵۴)
146.....	SH1303-K41-P4-20/21	سند شماره (۵۵)
148.....	SH1305-K38-P38-34/35/36/37	سند شماره (۵۶)
150.....	SH1303-K41-P4-9/10	سند شماره (۵۷)
152.....	SH1303-K41-P4-40	سند شماره (۵۸)
153.....	SH1304-K43-P14-4	سند شماره (۵۹)
155.....	SH1304-K43-P14-1	سند شماره (۶۰)
156.....	SH1305-K38-P53-28 /29/ 30	سند شماره (۶۱)
159.....	SH1305-K38-P53-27	سند شماره (۶۲)
160.....	SH1305-K38-P53-32	سند شماره (۶۳)
162.....	SH1305-K38-P53-16	سند شماره (۶۴)
163.....	SH1305-K38-P53-44	سند شماره (۶۵)
164.....	SH1305-K38-P53-12	سند شماره (۶۶)
165.....	SH1305-K38-P53-13	سند شماره (۶۷)
166.....	SH1305-K38-P53-4	سند شماره (۶۸)
167.....	SH1305-K38-P53-5	سند شماره (۶۹)
168.....	SH1305-K38-P53-38/39/40/41/42/43	سند شماره (۷۰)
171.....	SH1305-K38-P53-33	سند شماره (۷۱)

بسیار شنیده‌ایم که تاریخ‌نگاری ایرانی سیاست زده، مرکز محور، نخبه‌گرا و مردسالار است. اما شاید کمتر به این نکته توجه کرده‌ایم که تاریخ‌نگاری ما بزرگسال محور نیز هست. اگر از این زاویه به آثار مورخان نامی مان نگاه می‌بیندازیم، خواهیم دید که با وجود همه کاستی‌ها در همین شکل از تاریخ‌نگاری سنتی همچنان امکان آن هست که مورخ به دلایلی هرچند مقطعی و کوتاه مدّت، نگاهی اندک، اجمالی و گذرا به ابعاد غیرسیاسی جامعه بیندازد و تحت تأثیر عواملی چند از جمله شورش‌ها، وقوع حوادث طبیعی ویرانگر و... از مرکز قدرت فراتر رفته و نگاهی به حواشی و زندگی توده‌های مردم کند. همچنان که گرچه کلیشه‌های مرد سالارانه بر آن حکم فرماست اما این موضوع مانع از توجه و ثبت زندگی شماری از زنان بالاخص زنان خاندان شاهی، اشراف و اعیان و بزرگان ایرانی نمی‌شود و شرح احوال زندگی متفاوت این دسته از زنان همواره صفحاتی چند از تاریخ هر دوره را به خود اختصاص داده است. با این حال برخلاف اندک زنانی که به لطف طبقه اجتماعی و قرب و نزدیکی شان به رأس هرم قدرت سیاسی، امکان جاودانگی در صفحات تاریخ را یافته‌اند، کم‌تر اتفاق افتاده است که شأن و منزلت اجتماعی و خاندانی، عاملی مؤثر در جلب توجه مورخان به زندگی کودکان در طی تاریخ ما شود. بر این اساس برخلاف

رویه معمول، مورخان عمدتاً همانقدر به زندگی کودکان خاندان شاهی بی توجه و بی عنایت بودند و ماندند که به زندگی کودکان رعایا و مردمان فرودست.

در این شرایط یافته‌های ما از طریق متون تاریخ‌نگارانه بسیار اندک، نابسند و محدود است اما این به معنای آن نیست که مطلقاً هیچ اطلاعاتی در دسترس مان نیست. ادبیات مکتوب و شفاهی، متون خاطره‌نگارانه، سفرنامه‌ها، متون مذهبی، آثار هنری و ... از جمله مهم‌ترین منابع تحقیق در زندگی اجتماعی و از جمله تاریخ کودکی و کودکان اند که هرچه به روزگار معاصر نزدیک‌تر می‌شویم، پُر شمارتر شده با منابع جدیدی چون نشریات و اسناد مکتوب و مصور از جمله عکس و فیلم به یاری مان می‌آیند.

متأسفانه این غفلت که ناشی از تعریف سنتی از تاریخ و وظیفه مورخ است، نه تنها در میان مورخان بلکه در میان تاریخ‌پژوهان هم وجود دارد. غفلتی که نه تنها پژوهشگران ایرانی بلکه پژوهشگران غیرایرانی تاریخ ایران نیز بدان گرفتارند و سبب شده است که برخلاف اصحاب دیگر رشته‌های علوم انسانی و تجربی، توجه این پژوهشگران به این بُعد از زندگی انسان ایرانی، نابسند باشد. بر این اساس در حالی که سال‌ها است گرایش و زمینه پژوهشی‌ای به نام پزشکی، روانشناسی، ادبیات، جامعه‌شناسی و انسان‌شناسی کودکان و نوجوانان و ... در ایران شکل گرفته، در دانشگاه‌ها تدریس شده و آثار قلمی متعددی به شکل مقاله، کتاب و پایان‌نامه در این زمینه منتشر شده و می‌شود، گروه‌های تاریخ همچنان به این موضوع بی توجه یا کم توجه مانده‌اند.

کتاب تاریخ کودکی در ایران نخستین گام من در راه سخت، نکوفته و نرفته پژوهش در زمینه تاریخ مفهوم کودکی و زندگی کودکان ایرانی و جزء نخستین تلاش‌ها برای بررسی تاریخی این موضوع بود که درباره بازه‌ای کوتاه از تاریخ ایران - از آغاز دوره ناصری تا پایان دوره رضا شاه - انجام گرفت.^۱

متأسفانه این کتاب با همه اهمیت و تازگی موضوع و محتوایش در اثر عواملی چند که جای طرح آن‌ها در این مجال نیست به شکلی نه چندان مناسب منتشر

۱. زهرا حاتمی، تاریخ کودکی در ایران (از آغاز عصر ناصری تا پایان دوره رضاشاه)، تهران، علم، ۱۳۹۵.

شد. در دو چاپ این اثر - که چاپ دوم بدون اجازه و اطلاع من صورت پذیرفته است^۱ - افتادگی‌ها و اشتباه‌های چاپی و ویرایشی بسیار - از جلد گرفته تا متن اصلی کتاب - هست که از ارزش اثر نزد صاحب‌نظران خواهد کاست. از آن جایی که مصائب نویسندگان براهل قلم پوشیده نیست، از طرح آنها در این مجال می‌گذرم. با این حال استقبال قابل توجه گروه‌های تاریخ، علوم اجتماعی، علوم تربیتی، روانشناسی و... نه تنها سبب گردید نشست‌های متعددی درباره این موضوع و برپایه این کتاب در دانشگاه تهران،^۲ دانشگاه شهید بهشتی،^۳ پژوهشکده تاریخ اسلام،^۴ دانشگاه خوارزمی^۵ و خانه اندیشمندان علوم انسانی^۶ شکل بگیرد بلکه خوشبختانه سبب ترغیب و علاقه مندی شمار زیادی از دانشجویان تاریخ برای کار درباره تاریخ کودکی شد. دانشجویان بسیاری از طریق تلفن، ایمیل یا مراجعه حضوری علاقه مندی خود به نگارش پایان‌نامه درباره این موضوع را با من در میان گذاشته‌اند که جای شکر و مسرت دارد. امیدوارم پژوهشگران جوان و مستعد رشته تاریخ - که خوشبختانه کم نیستند - هم‌تنی کنند و به جای تکرار گفتار و دوره

۱. همان، تهران، علم، ۱۳۹۷.

۲. این نشست با عنوان «زمینه‌ها و پیامدهای تحول مفهوم کودکی در ایران از آغاز عصر ناصری تا پایان دوره رضاشاه» به همت انجمن علمی دانشجویان تاریخ دانشگاه تهران در تاریخ ۲۷ آبان ماه ۱۳۹۳ در تالار باستانی پاریزی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران برگزار شد.

۳. این نشست به همت هسته نظریه پژوهی در معماری و هنر (تاریخ و تئوری) در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی در تاریخ ۲ آذرماه ۱۳۹۳ برگزار شد.

۴. این نشست با عنوان «مفهوم کودکی در تاریخ معاصر ایران» به همت گروه تاریخ و همکاری‌های میان رشته‌ای پژوهشکده تاریخ اسلام در تاریخ ۱۴ اردیبهشت ماه ۱۳۹۴ با حضور دکتر داریوش رحمانیان و زهرا حاتمی برگزار شد.

۵. جلسه هم‌اندیشی پیرامون کتاب «تاریخ کودکی در ایران (قاجار و پهلوی)» با حضور زهرا حاتمی، دکتر رمضان برخوردار (عضو هیئت علمی گروه فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه خوارزمی و مسئول گروه مطالعات کودکی انجمن فلسفه تعلیم و تربیت ایران) و دکتریحیی قائدی (دانشیار گروه فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه خوارزمی) در تاریخ ۳ اردیبهشت ماه ۱۳۹۳ در دانشکده علوم دانشگاه خوارزمی برگزار شد.

۶. این نشست با عنوان «کودکی و تجدد؛ نگاهی به تاریخ کودکی در ایران» به همت گروه روانشناسی و علوم تربیتی خانه اندیشمندان علوم انسانی در تاریخ ۲۲ دی ماه ۱۳۹۸ با حضور زهرا حاتمی و دکتر شیوا دولت‌آبادی برگزار شد.

تاریخی، با نقد قدم‌های لرزان و کوچک و نابسنده من به سراغ دیگرادوار تاریخ ایران بروند که سخت تشنه توجه و اهتمام تاریخ پژوهان نسل جوان است.

گام دوم پروژه تاریخ کودکی را به کودکان کار اختصاص داده‌ام. مجموعه حاضر در برگیرنده ۱۰۰ سند از آرشیو وزارت امور خارجه ایران است که در حد فاصل سال‌های ۱۲۹۹ تا ۱۳۱۶ خورشیدی نوشته، ترجمه و رد و بدل شده‌اند. سندهای مجموعه به روابط ایران و سازمان بین‌المللی کار (ILO) از منظر حقوق کودکان می‌نگرند و به خصوص بر کار کودکان در صنعت قالیبافی در کرمان متمرکز هستند. انتشار این اسناد از جهات مختلفی از جمله تاریخ اقتصادی، تاریخ کار و کارگران، تاریخ کودکی و تاریخ دیپلماسی در ایران معاصر در پیوند و تعامل با نهادهای نوظهور بین‌المللی اهمیت دارند.

حجم و تعداد اسناد مرتبط با سازمان بین‌المللی کار و جامعه ملل در آرشیو وزارت خارجه بیش از تعدادی بود که در این اثر می‌بینید. تلاش من انتشار شماری از مهم‌ترین آن‌ها بود. در انتخاب و گزینش اسناد - که هفته‌ها به طول انجامید - تنها آن عده را برگزیدم که به مسأله کودکان کار در ایران معاصر اشاره داشتند. همچنین از انتشار اصل کتابچه‌ها، قراردادها، توصیه‌نامه‌ها و نامه‌های فرانسوی و انگلیسی که به وزارت امور خارجه ایران می‌رسید، صرف نظر کردم. از آنجا که کتابچه‌های سازمان بین‌المللی کار حاوی گزارش مفصل سالانه این سازمان بود که تنها بخشی از آن به ایران اختصاص داشت، انتشار آن‌ها را مناسب نیافتم. همچنین از آن جایی که این کتاب علی‌الاصول به زبان فارسی و برای مخاطب فارسی زبان نوشته می‌شد، انتشار ترجمه فارسی اسناد بین‌المللی رد و بدل شده را کافی و وافی به مقصود یافتیم.

هیچ تردیدی نیست که موضوع روابط ایران و نهادهای بین‌المللی به خصوص سازمان بین‌المللی کار (ILO) نیازمند پژوهشی جامع و متکی بر اسناد دو جانبه است. به این جهت تلاش کردم تا با دفتر این سازمان در سوئیس ارتباط برقرار کنم و اسناد مکمل آن‌ها به خصوص اسناد مکتوب و مضمور مرتبط با پزشک انگلیسی که گزارش او برای نخستین بار توجه سازمان بین‌المللی کار و دولت‌های خارجی از جمله انگلستان را به مسأله کار کودکان در کرمان جلب کرد و یا اسناد مرتبط با محمد علی جمالزاده؛ داستان نویس ایرانی و کارمند سازمان بین‌المللی کار

و نماینده این سازمان در مأموریت به ایران را به دست آوردم. متأسفانه علیرغم همراهی ارزشمند آرشیو سازمان بین‌المللی کار در ارسال فهرست مفضل اسناد مرتبط با ایران که از نخستین سال تأسیس این سازمان تاکنون را در برمی‌گرفت به علت آنکه اسناد اسکن نشده‌اند و جز از طریق مراجعه حضوری در دسترس نیستند، در این مجموعه نتوانسته‌ام از آن‌ها استفاده کنم. امیدوارم در سال‌های آتی، فرصت و فراغت از طرف دانشگاه تهران و سازمان بین‌المللی کار فراهم گردد تا به بررسی و انتشار این اسناد یا پژوهشی برپایه آن‌ها همت گمارم.

در استنساخ اسناد حاضر از رسم الخط فرهنگستان زبان و ادب فارسی استفاده شده است. بر این اساس از سرهم نویسی پرهیز کرده، شماری از کلمات مانند «پاستر»، «طهران» و «ابطالیا»، «عمل جات»، «اجری» و «این که» را به شیوه مرسوم امروزه درآورده‌ام. برای فهم بهتر اسناد، علائم ویرایشی به آن‌ها اضافه شده و بعضاً معادل خورشیدی و قمری به سال‌های میلادی یا بالعکس اضافه شده است. همچنین معادل ماه‌های فارسی در برابر اسامی برج‌های فلکی مشخص شده است. گرچه تغییر در متن اسناد از آنچه ذکر کردم، فراتر نرفته اما هر موردی که به متن اصلی اضافه شده است در داخل [] آورده شده تا برای خوانندگان، متفاوت و متمایز از متن اصلی سند باشد. نکته آخر اینکه متن اصلی اسناد بر اساس تاریخ نگارش آنها تنظیم شده است.

در پایان، وظیفه خود می‌دانم از خانواده‌ام سپاسگزاری کنم. کاربر روی این اسناد به دلایل متعدد زمان و انرژی زیادی برد و چنانچه صبوری و مهر آن‌ها نبود، به سرانجام نمی‌رسید. از کارکنان آرشیو وزارت امور خارجه نیز سپاسگزارم که امکان استفاده از این اسناد را فراهم آوردند. استادام، دکتر داریوش رحمانیان نقش مؤثری در تشویق و ترغیب من برای به سرانجام رساندن این پژوهش داشت. دکتر فاطمه امیری پری؛ دوست همراه و همدل از هیچ لطفی دریغ نکرد. دکتر الهام ملک زاده مانند همیشه پذیرای زحمات من بود و مینا اشرفی مسئولیت تایپ مقدمه و اصلاح شماری از اسناد را برعهده داشت. قدردان لطف همگی آنها هستم.

این کتاب در زمان شیوع کرونا و در قرنطینه نوشته شد که متأسفانه امکان دسترسی بیشتر به منابع و پژوهش‌های جدید به علت بسته شدن کتابخانه‌ها و

مراکز آرشیوی امکانپذیر نبود. همچنین برپژوهشگران تاریخ ایران پوشیده نیست که دسترسی به منابع اصیل تاریخ کار و کارگری در داخل ایران به دلایل بسیار دشوار یا غیرممکن است. براین اساس کاستی های احتمالی چندی در کار خواهد بود که در شرایط عادی پدیدار نمی شد و نمی شوند. با این وجود مسئولیت کلیه این کاستی ها بر عهده من است و چنانچه دوستان از سرمهر و لطف یادآوری کنند، سپاسگزار خواهم شد.

یکی از مهم ترین انگیزه ها و اهدافم در نگارش این اثر، تغییر و بهبود زندگی مشقت بار کودکان کار در ایران بوده است؛ امید که اثر بخش باشد.

زهره حاتمی^۱

فروردین ماه ۱۳۹۹ خورشیدی

تهران

www.ketab.ir